An Analysis of the Themes of Expectation in Contemporary Afghan Poetry

Meysam Hanifi,[1] Moslem Nadali-Zadeh,[2] Roghayeh Panahi[3]

Extended Abstract

Introduction and Objectives

Expectation for the advent of Imam al-Mahdi, the Twelfth Imam in Twelver Shi'ism, is a central concept in Mahdist thought and a recurring theme in Persian religious literature. Within this tradition, expectation signifies not merely longing for the appearance of a messianic figure but also hope for the establishment of universal justice, the restoration of religious integrity, and the transformation of human and social conditions. In contemporary Afghan poetry, this concept has acquired distinctive dimensions shaped by religious convictions and the historical and social circumstances of Afghan society. Experiences of oppression, conflict, poverty, and social inequality have provided an important context in which poets articulate their understanding of the awaited Imam and the anticipated transformation of the world. Despite the prominence of Mahdist poetry in Afghanistan's contemporary religious literature, its thematic structure has received limited systematic scholarly attention. The present study addresses this gap by examining the principal themes of expectation in the poetry of five contemporary Afghan poets: Seyyed Esma'il Balkhi, Mowahhed Balkhi, Zakaria Rahel, Qanbar Ali Tabesh, and Mohammad Kazem Kazemi. Its central research question concerns the thematic foundations of expectation in contemporary Afghan poetry and the ways in which individual poets interpret this concept.

Research Methodology and Theoretical Framework

The study adopts a descriptive-analytical approach and relies on library-based research. Its corpus consists of Mahdist poems by the five selected poets. Drawing

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Language and Literature, Ahl al-Bayt International University, Tehran, Iran, hanifimeysam@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Language and Literature, Ahl al-Bayt International University, Tehran, Iran, moslemnadali@gmail.com

3. M.A. in Persian Language and Literature, Ahl al-Bayt International University, Tehran, Iran, r.panahi1400@gmail.com

on concepts and themes identified in Shi'i Mahdist sources, the researchers classified the poems according to recurring motifs and examined their distribution within each poet's work. The analysis considers the frequency of individual themes alongside their literary and conceptual significance, using these patterns to identify the distinctive configurations of expectation in the selected corpus. The thematic framework encompasses the motivations underlying expectation, the difficulties associated with the period of occultation, and the constructive or detrimental responses of believers during this period. Major themes include separation from the Imam, anticipation of his advent, the reform of the world, the articulation of his virtues, religious and human suffering, faith in his appearance, perseverance, and struggle against injustice. The comparative approach makes it possible to distinguish shared elements of Mahdist thought from the different emotional, religious, humanistic, social, and activist orientations expressed by the poets.

Findings and Discussion

The analysis reveals that expectation in contemporary Afghan poetry is a multidimensional concept whose principal themes appear with varying degrees of prominence across the selected works. Although all five poets share a fundamental belief in the advent of Imam al-Mahdi, they differ in the aspects of expectation they emphasize and in the relationship they establish between religious conviction and contemporary experience.

In the poetry of Seyyed Esma'il Balkhi, expectation is predominantly emotional and inward-looking. Separation from the Imam is the most frequent theme, appearing sixteen times in the corpus examined, followed by the articulation of the Imam's virtues, which occurs twelve times, and concern about the erosion of religious integrity, represented in ten instances. Longing for the Imam's presence and expressions of devotion further reinforce this emotional orientation. For Balkhi, occultation is experienced primarily as a painful absence that intensifies spiritual attachment and generates concern about the condition of religion. His poetry also addresses injustice, the scarcity of faithful believers, and the corruption of religious practice. Nevertheless, these social and religious

concerns generally remain secondary to the personal and devotional experience of separation. His conception of expectation thus emerges from the interaction between spiritual longing, religious anxiety, and hope for restoration.

Mowahhed Balkhi, by contrast, presents expectation primarily as a religious and reform-

oriented aspiration. The reform of the world is his most prominent theme, appearing in seventeen instances, followed by the articulation of the Imam's virtues in ten and historical remembrance in eight. His poetry envisions the advent of Imam al-Mahdi as a transformative event capable of overcoming injustice, restoring religious integrity, and correcting historical wrongs inflicted upon the Prophet's family. The deterioration of religion constitutes a significant problem within this vision, while references to the past connect contemporary expectation with the historical suffering of the Ahl al-Bayt. Although emotional devotion remains present, the principal emphasis falls on religious renewal and the restoration of a just and morally ordered world.

In Zakaria Rahel's poetry, expectation assumes a distinctly humanistic and, in part, cosmic dimension. Separation from the Imam appears in thirty poetic lines, while the reform of the world occurs in twenty-nine and universal expectation in twenty-three. Human suffering is another prominent concern, represented in eighteen lines, followed by longing for the advent and belief in its realization. Rahel portrays the Imam's absence as a condition that disrupts not only human relationships but also the symbolic order of nature. Images of barren landscapes, grieving trees, desolate waters, and disordered natural processes express the pervasive consequences of this absence. The Imam's return consequently signifies the restoration of harmony and the alleviation of human suffering. Unlike a primarily personal interpretation of separation, Rahel's poetry presents it as a fundamental disturbance affecting humanity and its surrounding world.

Qanbar Ali Tabesh places social reform at the center of his conception of expectation. The reform of the world is his most frequent theme, appearing in twenty-four instances, followed by social hardships in fifteen and belief in the advent in fourteen. Longing for the Imam's arrival is also prominent. Tabesh connects the anticipated Mahdist order with the elimination of poverty, inequality, violence, and other forms of social deprivation. His poetic vision of the future is therefore not confined to an abstract ideal of justice; it is grounded in concrete aspirations for improved living conditions and a more humane social order. Faith in the advent and longing for its realization sustain hope amid present hardships. Expectation in his poetry consequently assumes a social and reformist orientation, linking eschatological hope with the transformation of contemporary society.

Mohammad Kazem Kazemi offers the most explicitly activist and confrontational interpretation among the five poets. His most prominent theme is the inability of people to persevere in the path of expectation, appearing in nineteen instances,

followed by struggle in thirteen and the difficulties of expectation in nine. His poetry criticizes the passivity and lack of commitment of those who profess to await the Imam while failing to act against injustice. Expectation is presented not simply as prayer, emotional attachment, or confidence in a future transformation, but as an active commitment requiring perseverance and confrontation with falsehood. Kazemi also emphasizes attempts to obstruct the advent and the responsibility of believers to overcome the obstacles that delay the realization of justice. His approach thus foregrounds agency, collective responsibility, and practical engagement with the conditions of the present.

Conclusion

The comparative findings demonstrate that expectation in contemporary Afghan poetry cannot be reduced to a single emotional or theological formulation. Rather, it encompasses a spectrum extending from personal longing and devotional attach

ment to religious reform, humanistic concern, social transformation, and active struggle. Balkhi emphasizes separation and spiritual devotion; Mowahhed Balkhi foregrounds religious renewal and the restoration of justice; Rahel interprets the Imam's absence through the suffering of humanity and the disruption of the natural world; Tabesh connects expectation with the resolution of concrete social problems; and Kazemi stresses perseverance, resistance, and active commitment.

Despite these differences, the poets share a foundational belief in the advent of Imam al-Mahdi and the establishment of a more just world. Their distinctive interpretations reflect the ways in which this common religious framework interacts with individual sensibilities and historical and social experiences. The study concludes that expectation in contemporary Afghan poetry functions simultaneously as an emotional and spiritual state and as an ethical orientation toward the present. It encompasses longing for the awaited Imam, hope for the reform of religion and society, and, in its more activist expressions, a demand for human responsibility and engagement. The defining feature of this poetic tradition is therefore the connection it establishes between awaiting the advent and aspiring to transform existing conditions. In this way, contemporary Afghan Mahdist poetry preserves its theological foundations while extending the meaning of expectation into humanistic, social, and activist domains.

Keywords: Expectation; Mahdism; Afghanistan; Imam al-Mahdi; Mahdist poetry; religious poetry.

فصلنامهٔ علمی مطالعات ادبیات شیعی
سال سوم، شمارهٔ دهم، تابستان ۱۴۰۵

واکاوی مضامین انتظار در شعر معاصر افغانستان

میثم حنیفی[۱]، مسلم نادعلیزاده[۲]، رقیه پناهی[۳]

چکیده

انتظار ظهور امام عصر(عج) از مهم‌ترین مفاهیم اندیشهٔ مهدویت است که در ادبیات فارسی، به‌ویژه شعر معاصر، بازتاب گسترده‌ای یافته است. شاعران معاصر افغانستان نیز متأثر از باورهای دینی و شرایط اجتماعی و تاریخی جامعه، برداشت‌های متفاوتی از مفهوم انتظار و مؤلفه‌های آن ارائه کرده‌اند. پژوهش حاضر با هدف بررسی و تبیین مؤلفه‌های انتظار در شعر معاصر افغانستان انجام شده‌است. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی و شیوهٔ گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای است. جامعهٔ پژوهش، اشعار مهدوی پنج شاعر معاصر افغانستان، سیداسماعیل بلخی، موحد بلخی، زکریا راحل، قنبرعلی تابش و محمدکاظم کاظمی است که بر اساس مؤلفه‌های استخراج‌شده از منابع مهدوی بررسی شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مضامینی چون دوری از امام، انتظار اصلاح جهان، بیان فضائل امام، اشتیاق به ظهور، باور به ظهور، مشکلات اجتماعی و انسانی و مبارزه، با بسامد متفاوت در شعر این شاعران حضور دارند. بررسی تطبیقی آثار نشان می‌دهد که انتظار در شعر سیداسماعیل بلخی بیشتر صورتی عاطفی و درون‌گرایانه، در شعر موحد بلخی صورتی دینی و اصلاح‌گرانه، در شعر زکریا راحل صورتی انسانی، در شعر قنبرعلی تابش صورتی اجتماعی و در شعر محمدکاظم کاظمی صورتی فعال و مبارزاتی دارد. بر این اساس، انتظار در شعر معاصر افغانستان، ضمن حفظ بنیاد اعتقادی و مهدوی خود، از سطح فراق و اشتیاق فردی فراتر رفته و با اصلاح انسان و جهان، مسائل اجتماعی و مسئولیت و کنش فرد منتظر پیوند یافته‌است.

واژه‌های کلیدی: انتظار، مهدویت، افغانستان، امام مهدی(عج)، شعر مهدوی، شعر آیینی.

---

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده زبان و ادبیات. دانشگاه بین‌المللی اهل بیت(ع). تهران. ایران. hanifimeysam@gmail.com

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده زبان و ادبیات. دانشگاه بین‌المللی اهل بیت(ع). تهران. ایران moslemnadali@gmail.com

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده زبان و ادبیات. دانشگاه بین‌المللی اهل بیت(ع). تهران. ایران. r.panahi1400@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۲۵ . تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴

۱. مقدمه

مسئلهٔ مهدویت یکی از مسائل اساسی و بسیار مهم دین اسلام است که در همهٔ فرق اسلامی مورد توجه قرار دارد. به‌طور اخص، این موضوع در اندیشهٔ شیعی جایگاهی خاص و تعیین‌کننده دارد. مهدویت در اندیشهٔ شیعی، متضمن امید و انتظار شیعیان برای پایانی خوش و سرشار از عدالت و زیبایی برای جهان بشری است. شیعیان امامی خود را در دوران غیبت امام دوازدهم، در نقطهٔ عطفی تاریخی می‌بینند. در این نقطه، شریعت اسلامی به همت رسول خدا و امامان معصوم ابلاغ و تبیین شده و جهان در انتظار حکومتی جهانی است که شریعت اسلامی را به کار گیرد و بر مبنای احکام الهی، ظلم و جور را از جهان برافکند و سایهٔ عدل و داد را بر سر مردمان بگستراند.

این انتظار برای حکومت عدل جهانی و ظهور شخص امام مهدی(عج)، جامعهٔ شیعی را در عصر غیبت، سرشار از امید و پویایی می‌کند؛ به‌نحوی‌که شیعیان در این جامعه، اولاً تمام تلاش خود را برای آماده‌سازی خود و محیط پیرامونشان برای ظهور انجام می‌دهند و ثانیاً از سختی‌ها و دشواری‌های روزگار خسته نمی‌شوند، زیرا به آینده‌ای روشن چشم دارند.

وضعیت پویای انتظار در جوامعی که ظلم و ستم در آن‌ها رواج بیشتری دارند، بیشتر محسوس است. در چنین جوامعی، توجه شیعیان به وجود و حضور امام دوازدهم و انتظار آنان برای ظهور او، شدت و خلوص بیشتری خواهد داشت. جامعهٔ افغانستان نیز، به‌عنوان یکی از جوامعی که مورد ظلم و ستم واقع شده، از این موضوع مستثنا نیست. شیعیان این جامعه، تحت تأثیر ظلم‌هایی که از جهات گوناگون به آنان روا داشته شده، با شدت و خلوص هرچه تمام‌تر، به ساحت امام دوازدهم التجا برده و در انتظار ظهور او هستند.

یکی از مظاهر توجه به امام عصر در شیعیان افغانستان، پیدایش مضمون شعر انتظار در ادبیات آیینی این کشور است. این گونهٔ شعری در ادبیات فارسی سابقه‌ای

بسیار طولانی دارد. فارغ از سابقهٔ کلاسیک شعر انتظار، شاعران معاصر افغانستان نیز در این حوزه قلم زده‌اند و آثار مهمی از خود برجای گذاشته‌اند. بررسی محتوایی شعر انتظار امروز افغانستان و تحلیل مضمون‌های این گونهٔ ادب آیینی، مسائل مهمی را برای پژوهشگران روشن خواهد کرد. با این بررسی درخواهیم یافت که شیعیان امروز افغانستان چه تصویری از مفهوم مهدویت و انتظار در ذهن دارند و نوع مواجهه‌شان با مفهوم امام عصر، بر چه مبنایی است. هم‌چنین درخواهیم یافت که این گروه از شیعیان، مفهوم انتظار را بنا بر چه اقتضائاتی درک می‌کنند و چه تصوری از جامعهٔ پیش و پس از ظهور دارند؛ انتظارات آنان از حکومت عدل جهانی چیست و چه راهی را برای حرکت در مسیر این حکومت در پیش گرفته‌اند. بنا بر این مقدمات، پرسش اصلی این پژوهش این خواهد بود که شعر انتظار در ادبیات معاصر افغانستان بر چه مضامینی استوار است؟

۱-۱. پیشینهٔ پژوهش

پژوهش در باب موضوع مهدویت و انتظار در شعر معاصر افغانستان تا امروز تقریباً مغفول مانده است. تنها منبع مهمی که در این مورد تألیف و منتشر شده، کتاب شاه شمشادقدان (مجموعهٔ شعر مهدویت معاصر افغانستان) اثر سیدسکندر حسینی (بامداد) است که در سال ۱۳۹۳ در کابل به انتشار رسیده. همان‌طور که از زیرعنوان کتاب پیداست این کتاب نیز جنبهٔ پژوهشی ندارد و به جمع‌آوری اشعار مهدوی پرداخته است.

۱-۲ . روش پژوهش

پژوهش حاضر به شیوهٔ تحلیلی-توصیفی و به‌صورت کتابخانه‌ای انجام پذیرفته‌است. نگارندگان با بررسی اشعار مهدوی چند تن از شاعران معاصر افغانستان ازجمله سیداسماعیل بلخی، موحد بلخی، قنبرعلی تابش، محمدکاظم کاظمی و

سیدزکریا راحل، و دسته‌بندی مضامین اشعار آنان، به نتیجه‌گیری دربارهٔ زوایای متفاوت مفهوم انتظار در اشعار این شاعران پرداخته‌اند.

نگارندگان در فرآیند پژوهش، پس از تهیهٔ پیکره‌ای از اشعار مهدوی شاعران پیش‌گفته، مضامین به‌کاررفته را استخراج و در چند گروه دسته‌بندی کرده‌اند. پس از این مرحله، بسامد هر مضمون در شعر هر شاعر اندازه‌گیری شده و توصیفی کلی از شیوهٔ مواجههٔ هر شاعر به موضوع انتظار، ارائه شده‌است. در انتها، تصویری جامع از شعر انتظار افغانستان معاصر به دست داده شده‌است.

۲. ابعاد انتظار در شعر مهدوی

مفهوم انتظار در فرهنگ مهدویت، مفهومی بسیار مهم و اساسی است؛ به‌نحوی‌که در روایات شیعه، انتظار برای فرج را برترین عمل مسلمانان دانسته‌اند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۲: ۱۲۸). در این فرهنگ، شیعیان چشم به راه آینده‌ای روشن هستند که در آن امام دوازدهم از پردهٔ غیبت خارج شده و با ایجاد حکومتی مبتنی بر احکام قرآن و سنت رسول خدا و امامان معصوم، جهان را پر از عدل و داد خواهد کرد. این وعده‌ای است که هم در قرآن به آن اشاره شده و هم می‌توان در روایات متعددی از اهل‌بیت(ع) آن را مشاهده کرد (قصص: ۵؛ طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۴۴۹).

شیعیان در جایگاه گروهی که از آغاز پیدایش، مورد ظلم و ستم حاکمان غیرشیعه یا گروه‌های مذهبی مخالف بوده‌اند و درعین‌حال، اعتقادات خود را تنها قرائت صحیح و به‌حق از متن مقدس اسلامی می‌دانسته‌اند، همیشه خود را مستحق داشتن حکومتی شیعی، تحت رهبری امام معصوم می‌پنداشتند؛ خواسته‌ای که در دوران امامان یازده‌گانه، هیچ‌گاه به‌صورت کامل و آرمانی محقق نشد. حتی در دوران حکومت پنج‌سالهٔ امیرالمؤمنین، محدودیت‌های اجتماعی و سیاسی صدر اسلام، موجب شده بود تا آن حضرت نتوانند آن‌طور که باید، احکام اسلامی را در میان

مسـلمانان جـاری کنند. به همیـن دلیل، این خواسـته در قالب وعده‌هـای آخرالزمانی به حکومـت عـدل مهدوی نمودار شـد. ازایـن‌رو، انتظار برای شـیعیان، نه‌فقـط انتظار برای بازگشـت امـام غایـب، بلکه انتظار بـرای تحقق کامـل و جامع عدالت و حقیقت اسـت.

دوران غیبت امام دوازدهم و عصر انتظار شیعیان، بنا بر روایات شیعه، دورانی بسیار سخت و طاقت‌فرساست (قمی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۵۲ - ۳۵۷). در این دوران علاوه بر این‌که شیعیان مورد ظلم و آزار و اذیت قرار می‌گیرند، فتنه‌ها و سختی‌های دوران موجب دشوار شدن دینداری آنان نیز خواهد شد. امام صادق(ع) در روایتی دینداری در عصر غیبت را به تراشیدن درخت خار با دست تشبیه کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۱۴۴). اما انگیزهٔ قوی دست‌یافتن به حقیقت و عدالت در دوران ظهور، موجب پذیرش این دشواری‌ها از طرف شیعیان می‌شود.

۲-۱. مضامین انتظار

مسـائل پیش‌گفتـه گزیـده‌ای از تصویـری اسـت کـه می‌تـوان آن را در اشـعار شـاعران معاصـر افغانسـتان پی‌گرفـت. مضامینـی که در اشـعار جامعهٔ آمـاری ایـن مقاله حضور دارنـد، هرکـدام بـه نحـوی به مسـائل پیش‌گفتـه ارتبـاط می‌یابند. شـاعران مـورد مطالعه در ایـن مقالـه در اشـعار مهدوی خـود، یا به ابعـاد مختلف انگیـزهٔ انتظـار می‌پردازند، یا دشـواری‌های عصـر انتظار را به تصویر می‌کشـند و یا دربـارهٔ احوال مـردم در عصر انتظار سـخن می‌گوینـد. در ادامـه فهرسـت دسته‌بندی‌شـدهٔ ایـن مضامین آورده می‌شـود:

۲-۱-۱. انگیزه‌های انتظار

اصـلاح جهـان: مهم‌تریـن هـدف از ظهـور امـام عصـر و مهم‌ترین انگیـزهٔ شـیعیان برای انتظـار دوران ظهـور، مسـئلهٔ اصلاح جهـان اسـت. منظور از اصـلاح جهـان، برانداختن هرگونـه ظلـم و جور و برپاسـاختن عدالت در سراسـر دنیاسـت. روایات متعـددی بر این نکتـه تأکیـد دارنـد؛ ازجملـه: «مهـدی از فرزنـدان من اسـت کـه غیبتـی دارد کـه در آن

امت‌ها حیران و گمراه خواهند شد، سپس ظهور می‌کند و زمین را پر از عدل و داد می‌کند، درحالی‌که پر از ظلم و جور بود.» (قمی، ۱۳۹۵، ج ۱: ۲۸۷)

اصلاح فردی: یکی دیگر از انگیزه‌های انتظار، اصلاح فردی است. شیعیانِ منتظر تلاش می‌کنند تا خود را در دوران غیبت اصلاح کنند تا برای یاری امام زمان در عصر ظهور آماده باشند. از امام صادق روایت شده که فرمودند: «هرکه دوست دارد از یاران قائم باشد، باید انتظار بکشد و درحالی‌که منتظر اوست، پارسایی و اخلاق نیك را در پیش گیرد... پس بکوشید و منتظر باشید.» (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۰۰)

تنها راه‌کار: شیعیان ظهور امام زمان و تشکیل حکومت مهدوی را تنها راه‌کار رسیدن به عدالت و حقیقت می‌دانند و از این لحاظ، انگیزه‌ای قوی برای انتظار آن دوران دارند؛ زیرا راه دیگری جز ظهور حضرت برایشان متصور نیست (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۳: ۲۲).

عدل / ظلم: شیعیان در دوران غیبت مورد ظلم و ستم بسیار قرار گرفته‌اند و به دنبال عدل و داد هستند. ازاین‌رو، محو شدن ظلم و ستم و اقامهٔ عدل و داد یکی از انگیزه‌های مهم آنان برای انتظار فرج است. (قمی، ۱۳۹۵، ج ۱: ۲۸۷)

غایت اسلام: بنا بر باور شیعی، با ظهور امام زمان، دین اسلام در کلیت و تمامیت خود ظهور و بروز می‌یابد؛ تحریف‌ها و اشتباهات از آن رفع می‌شود و اصل دین، آن‌طور که نازل شده، بر روی زمین اجرا خواهد شد. امام صادق(ع) فرمودند: «هنگامی که امام زمان قیام می‌کند مردم را دوباره به دین اسلام دعوت می‌کند و مردم را به‌سوی امری هدایت می‌کند که پامال شده‌است و اکثر مردم از آن فاصله گرفته‌اند.» (طبرسی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۲۸۸)

هدایت: امام در فرهنگ تشیع، در جایگاه هادی و هدایت‌کننده قرار دارد؛ خواه حاضر باشد و خواه غایب. موضوع هدایت دربارهٔ امام عصر از دو منظر قابل بررسی است: یکی هدایت باطنی در عصر غیبت (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۳: ۱۷۵) و یکی هدایت ظاهری تمام بشریت در عصر ظهور (همان، ج ۵۲: ۳۲۸).

بازگشت به تاریخ: یکی دیگر از انگیزه‌های انتظار، انتقام گرفتن از دشمنان خدا و آزاردهندگان و قاتلان اهل‌بیت است. در فرهنگ شیعی یکی از کارهایی که امام زمان پس از ظهور انجام خواهند داد، انتقام از قاتلان اجدادشان است (فیض کاشانی، ۱۴۱۶، ج ۳: ۳۸۱).

بیان فضائل: فضائل امام زمان یکی از مواردی است که به شیعیان انگیزه می‌دهد تا منتظر ظهور ایشان باشند و دوست داشته‌باشند دوران حکومت ایشان را درک کنند. به همین منظور و برای تقویت انگیزهٔ انتظار، بیان فضائل آن حضرت در میان شیعیان رواج دارد.

۲-۱-۲. آسیب‌های دوران انتظار

مندرس‌شدن دین: بنا بر روایات شیعه، در دوران غیبت امام، دین اسلام از اصل خود فاصله گرفته و تحریفات بسیاری در آن راه یافته‌است (طبرسی، ۱۴۱۷، ج ۲، ۲۸۸؛ قمی، ۱۴۰۶: ۲۵۳).

دوری از امام: یکی از چالش‌های شیعیان در عصر غیبت، دوری آنان از امام و عدم دسترسی‌شان به آن حضرت است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۱: ۱۰۹).

سختی‌های اجتماعی: سختی‌های اجتماعی ازجمله فقر، نابرابری، ظلم، جنگ و ... مواردی هستند که در دوران انتظار وجود دارند و با ظهور حضرت از بین خواهند رفت (شریف الرضی، ۱۳۷۴: ۲۲۰).

سختی‌های انسانی: از میان رفتن ارزش‌های انسانی در دوران غیبت، چالشی دیگر برای منتظران ظهور است (همان: ۴۸۵).

طولانی شدن انتظار: طولانی شدن غیبت امام یکی از سختی‌هایی است که در روایات نیز به آن اشاره شده‌است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۱: ۱۰۹).

فتنه‌های آخرالزمان: در روایات شیعه، دوران آخرالزمان دورانی پرفتنه و پرچالش به تصویر کشیده شده‌است (شریف الرضی، ۱۳۷۴: ۵۴۰).

فساد علما: در برخی روایات، علمای آخرالزمان بدترین عالمان خوانده‌شده‌اند (قمی، ۱۴۰۶: ۲۵۳).

دشواری‌های انتظار: چنان‌که بیان شد، در روایات، دینداری در زمان غیبت بسیار دشوار توصیف شده‌است و به همین سبب، انتظار برای ظهور حضرت نیز که جزوی از دینداری است، دشوار و طاقت‌فرساست (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۱۴۴).

۲-۱-۳. احوال مردم در دوران انتظار

۲-۱-۳-۱. احوال سازنده

استقامت مؤمنان: صبر و استقامت در دوران غیبت، یکی از وظایفی است که در روایات برای منتظران ذکر شده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۲: ۱۱۰).

اشتیاق: اشتیاق نسبت به دوران ظهور یکی از حالاتی است که طبیعتاً در وجود منتظران حضرت وجود دارد. این اشتیاق به درک دوران ظهور، حتی در امامان پیش از امام عصر نیز دیده می‌شود (شریف الرضی، ۱۳۷۴: ۴۹۷).

اضطرار: در روایات شیعه اضطرار یکی از حالات منتظران است؛ به این معنا که تا وقتی‌که شیعیان به اضطرار نیفتند، ظهور واقع نخواهد شد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۲۴۷).

انتظار جهانی: انتظار برای رسیدن به عدل جهانی، منحصر به شیعیان نیست، بلکه تمامی ادیان به رسیدن پایانی خوش برای جهان اعتقاد دارند. شیعیان نیز معتقدند با ظهور امام زمان، جهان برای همهٔ انسان‌ها جای بهتری خواهد شد.

باور به ظهور: باور به ظهور، بنا بر برخی روایات شیعه، بر شیعیان واجب است (قمی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۷۷).

تقیه: تقیه در عصر غیبت یکی از وظایف شیعیان است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۳: ۱۷۵).

تولی: تولی یکی از وظایف شیعیان در عصر غیبت است (همان: ج ۵۱: ۱۵۱).

جان باختن در راه امام: شـهادت و جانبازی در راه امام یکی از آرزوهای بزرگ شـیعیان اسـت. در زمان غیبت، باب شـهادت در راه امام، به‌طور مسـتقیم بسـته اسـت؛ زیرا امام حضـور ظاهـری ندارنـد تا بتـوان در معیت ایشـان در جنگ‌ها شـرکت کرد و به شـهادت رسـید؛ اما شـیعیان در عصر غیبـت آرزو دارند تا به‌صورت غیرمسـتقیم در راه حضرت به شـهادت برسـند و جان خود را فدای ایشان کنند.

دعـا: دعا بـرای فـرج مهم‌ترین وظیفه‌ای اسـت که در روایـات بر آن تأکید شده‌اسـت (قمی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۴۸۵).

مبـارزه: مبـارزه علیـه دشـمنان امـام زمـان و با هـدف آماده‌سـازی جهان بـرای ظهور حضـرت، یکـی از رفتارهـای منتظران اسـت.

۲-۱-۳-۲. احوال آسیب‌زا

قلّت مؤمنان: کم بودن مؤمنان و منتظران یکی از مسـائلی اسـت که باعث آسـیب‌های جـدی در دوران غیبـت می‌شـود؛ چنان‌کـه در ادعیـهٔ مربوط به ظهـور، امامـان معصوم از کمـیِ مؤمنان در این عصر شـکایت می‌کنند (طوسـی، ۱۴۱۱: ۴۱۴).

ممانعـت از ظهـور: در دوران غیبـت، از طرفـی دشـمنان امـام زمان و شـیعیان تلاش می‌کننـد تـا به نحـوی ظهـور حضرت را بـه تعویـق بیندازند یـا مانـع آن شـوند و از طرفی شـیعیان حضـرت بـا عمـل نکـردن بـه توصیه‌هـای امامـان در بـه تعویـق افتـادن ظهور حضـرت مشـارکت می‌کنند.

ناتوانـی مردم در مسـیر انتظار: دشـواری‌های انتظـار که قبلاً از آن سـخن گفتیم عاملی اسـت که باعث می‌شـود بسـیاری از مردم از مسـیر انتظار فاصله بگیرند و بنا بر روایات، تـا حد ارتداد بروند (مجلسـی، ۱۴۰۳: ج ۵۱: ۱۵۱).

سـکوت در برابر ظلم: سـکوت منتظـران در برابـر ظلم‌هایی که در دنیـا اتفاق می‌افتد نیـز یکـی از رفتارهـای آنـان در عصـر غیبت اسـت کـه ریشـه در موضوع دشـواری‌های انتظـار و به تبـع آن، ناتوانی مردم در مسـیر انتظـار دارد.

۳. تحلیل مضامین انتظار در شعر شاعران

۳-۱. سید اسماعیل بلخی (۱۲۹۹ - ۱۳۴۷)

اشعار اسماعیل بلخی در میان شاعران جامعهٔ آماری این پژوهش، از حیث تنوع مضامین و مؤلفه‌های انتظار، بیشترین تنوع را دارد. او در کل از ۲۱ مضمون بهره برده‌است که در ادامه به ترتیب فراوانی به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۳-۱-۱. دوری از امام

مفهوم دوری از امام و شکایت از فراق حضرت، بیشترین بسامد را در شعر اسماعیل بلخی دارد. این مفهوم ۱۶ مرتبه در شعر این شاعر تکرار شده است.

ای غایب از نظر شده، یا صاحب‌الزمان!
خورشید منتظَر شده، یا صاحب‌الزمان!...
«بلخی»! ز طول غیبت و از دوری خودش
دامن ز اشک تر شده، یا صاحب‌الزمان!

(بلخی، ۱۳۹۷: ۲۶۹ - ۲۷۰)

در آتش هجران تو سوزیم شب و روز
شاید که خطابی رسد از یار که یانار...
گر جمع شود، اشک که ریزد ز فراقت
جاری شود از اشک، بسی دجله و انهار

(همان: ۴۰۷ - ۴۰۹)

کردی چو روزگار فراموش بنده را
زنهار عهد یار وفادار گوش دار

(همان: ۴۹۱)

۳-۱-۲. بیان فضائل

دومیـن مفهـوم پرتکـرار شـعر بلخـی، بیـان فضائـل امـام زمـان اسـت. او در ۱۲ بیـت از اشـعارش بـه ایـن موضـوع اشـاره دارد.

از حریـم پاک نرجس فیض مطلق شـد عیان
فاش گویم مر خدا را روز انعام، امشـب است
انبیـــا را مـــژده آیـــد از مســـیحای فلـــک
توسـن اقبال گیتی بهر ما رام، امشـب اسـت

(همان: ۸۰)

با مور، اگر گوشـهٔ چشـمی بنمایی
پرّد به هـوا جمله زمینـش ته منقار
گـر آن خم ابـروت ببیننـد حریفان
مستانه گذارند، همه سبحه و دستار

(همان: ۴۰۷ - ۴۰۹)

۳-۱-۳. مندرس شدن دین

سـومین مفهوم پربسـامد شـعر بلخی مندرس شـدن دین اسـت که در ۱۰ بیت به آن اشاره شده است.

معروف گشت منکر و منکر رواج یافت
زیـن آخرالزمانـه امـان وامحمـدا
رسـم عبادتی به مساجد نمانده‌است
جـز گاه‌گاه بانـگ اذان وامحمـدا

(همان: ۶۲)

ای آبرسـان و چمـن‌آرای دیانـت
در پـای گلسـتان نبی رفته بسـی خار

افعال معاصی که خدا نهی نموده است
گردیـده علـن، در همه جا بر سـر بازار

احکام الهی همه یکسـر شـده پامال
شمشـیر بکش ای خلَفِ حیـدر کرّار

از لـوح جهـان پـاک نما شـرک قبایح
تـا چند بمانـد به جهـان فرقـهٔ کفّار؟

(همان: ۴۰۸ - ۴۰۹)

۳-۱-۴. اشتیاق

مفهـوم اشـتیاق بـه امـام زمـان و حضـور در زمـان ظهـور، ۷ بـار در اشـعار بلخـی تکـرار شده اسـت.

گوینـد مـرو از پـی خوبـان زمانـه
بایـد بـروم از پـی دلـدار به‌ناچـار...

هسـتیم همه طالـب دیـدار جمالت
از صورت زیبای خود این پرده تو بردار

(همان: همان جا)

ای سـرو چمـان از چمن و بـاغ زمانی
بخرام در این بزم و دو صد جامه قبا کن

(همان: ۵۰۲)

۳-۱-۵. تولی

مضمون تولی ۷ بار در اشعار بلخی تکرار شده‌است.

از ماســـوای تـــو ره دل را بُریده‌ایـــم
دل داده‌ایم و مهرِ تو از جان خریده‌ایم

(همان: ۴۹۱)

۳-۱-۶. طولانی شدن غیبت و انتظار

این مفهوم ۶ بار در شعر بلخی تکرار شده‌است.

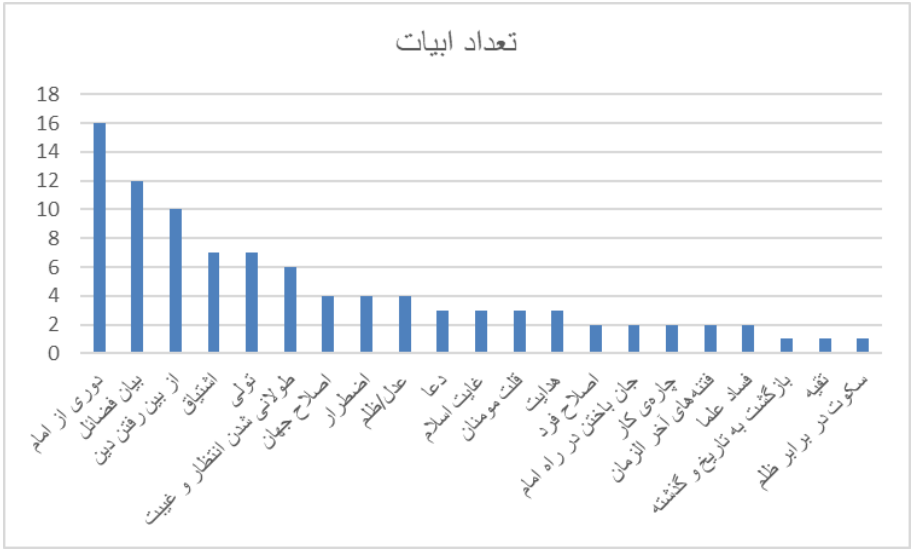
محبوس در این دار فنا تا به کی آخر؟
گـم کـرده ره دار بقـا تـا بـه کـی آخر؟

(همان: ۵۰۲)

مفاهیـم دیگـری کـه در شـعر اسـماعیل بلخی به آن‌ها اشـاره شده‌اسـت، بسـامدی کمتـر از ۶ مـورد دارنـد؛ ازایـن‌رو، در جـدول زیر بـه آن‌ها اشـاره‌ای ضمنی می‌شـود:

اصلاح جهان	۴	اصلاح فرد	۲
اضطرار	۴	جان باختن در راه امام	۲
عدل / ظلم	۴	چارهٔ کار	۲
دعا	۳	فتنه‌های آخرالزمان	۲
غایت اسلام	۳	فساد علما	۲
قلّت مؤمنان	۳	بازگشت به تاریخ	۱
هدایت	۳	تقیه	۱
		سکوت در برابر ظلم	۱

با توجه به بسامد مضامینی که اسماعیل بلخی در شعر مهدوی از آن‌ها بهره گرفته‌است، باید گفت تصویر ذهنی او از انتظار بیشتر قائم بر اندوه فراق و دوری از امام عصر است. او این فراق و دوری را با نقل فضائل و ویژگی‌های امام و ابراز تولی نسبت به حضرت التیام می‌دهد. اندوه بلخی بیشتر ریشه در این دارد که او دین اسلام را در حال مندرس شدن و از بین رفتن می‌بیند و نسبت به احیاگر و مجددی احساس نیاز می‌کند که بیاید و دین را از تحریفات و خوانش‌های نادرست پاک کند و اسلام ناب محمدی را دوباره در میان مردم رواج دهد. بلخی دلایل از بین رفتن دین و اندراس آن را هم تا حدودی تحلیل می‌کند، اما به‌طور جدی و خاص به این مسائل نمی‌پردازد و شعرش بیشتر بر مبنای بیان فراق و اشتیاق و ابراز محبت بنا شده‌است. در شعر بلخی به برخی از آسیب‌های عصر غیبت ازجمله ظلم فراگیر در جهان، کم‌بودن مؤمنان و منتظران، فتنه‌های آخرالزمان، فساد علما و سکوت مردم در برابر ظلم سخن می‌رود، اما تمرکز اصلی‌اش بر رابطهٔ شخصی و روحی با امام است و کمتر به مسائل اجتماعی توجه دارد. نمودار فراوانی مفاهیم انتظار در شعر اسماعیل بلخی بدین‌قرار است:

۳-۲. موحد بلخی (۱۳۳۸)

در اشـعار موحـد بلخـی، ۱۱ مضمـون و مفهوم دربارهٔ انتظار شناسـایی شـد که بـه ترتیب فراوانـی ذکر می‌شـود.

۳-۲-۱. اصلاح جهان

مهم‌ترین و پربسـامدترین مضمون در شـعر موحد بلخی، اصلاح جهان اسـت. او در ۱۷ بیت بـه این مفهوم اشـاره کرده و امیدوار اسـت تا با ظهور امـام عصر، این اتفاق بـه وقوع بپیوندد.

بگو به زنگی شـبکاره، پنجهٔ خشمش
تو را برای همیشـه به گـور خواهد کرد

شـمیم سـبز عبـای بهشـتی‌اش ما را
ازاین جهنـم عریان به دور خواهد کرد

شـکوفه می‌شـکفد از بهـار تصویرش
به ذهن سرد زمان تا خطور خواهد کرد

(موحد بلخی و صادقی ارزگانی، ۱۳۹۵: ۷۷)

سـرفراز می‌آیـی از فـراز آدینـه
می‌کند تبسـم گل می‌شـود زمین گل‌جوش...

کوچه می‌شـود روشـن، صبح می‌شـود خرمن
انتظـار می‌میـرد، می‌شـود شـبح خامـوش

(همان: ۴۴)

۳-۲-۲. بیان فضائل

موحـد بلخـی در ۱۰ مورد از اشـعارش بـه بیان فضائـل و ویژگی‌های امام عصـر می‌پردازد. ایـن موضوع نیـز یکی از محوری‌ترین موضوعات شـعر اوسـت.

امام و هادی ارض و سماوات
شـروع و منبـع کل کرامـات

برای خلق در غیب و شهادات
همواره دفع هر آفات و عاهات

مـلاذ و مرجع هر مسـتمندی
معـاذ و ملجـأ هـر دیوبنـدی

ذخیـــرهٔ حضـــرت ام‌ابیهـــا
کـه کار او بـود آیینه‌منـدی

(همان: ۱۲۹-۱۳۰)

۳-۲-۳. بازگشت به تاریخ

ارجاع و بازگشت به تاریخ نیز در ۸ بیت از اشعار موحد بلخی دیده می‌شود.

و زهرا مادرت اسپند در دست
درفش زخمی فرزند در دسـت

سر کوچهٔ دو عالم ایستاده‌ست
نبات و نقل با لبخند در دست

(همان: ۱۳۰)

۳-۲-۴. مندرس شدن دین

موحد بلخی در ۷ بیت از اشعارش به موضوع از بین رفتن دین اشاره می‌کند.

صبح آمد اما به دوشش، تکذیب عامی شناور
خورشـید بـاز آمد امـا از طعنـه غافـل نیامد

خورشید گل کرد و خندید از خاک و خستهٔ اهورا
این خنده در چشـم ما جـز نقش باطل نیامد

روز آمـد از نـوع اول، روزیِ مـا اشـک و تـاول
نـوروز هـم عیـدی ماه جـز تیـغ قاتـل نیامد

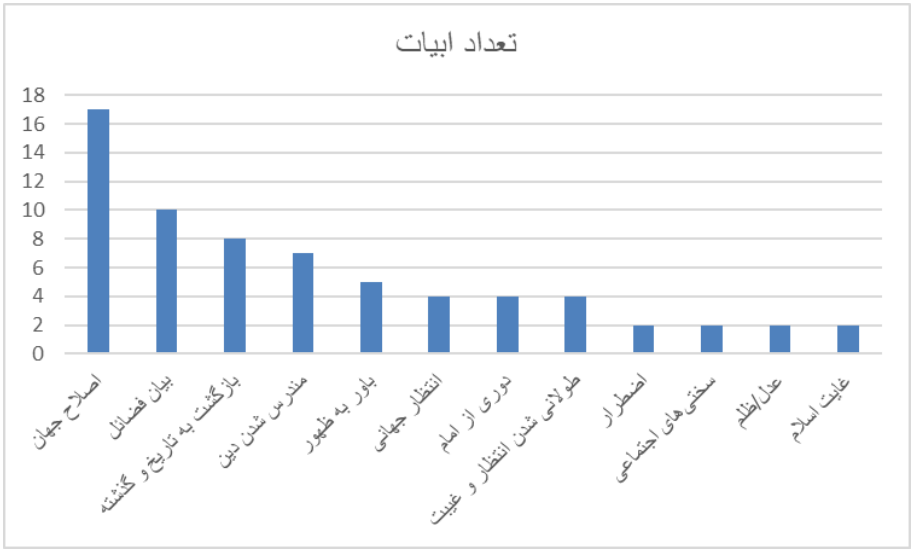
(همان: ۱۱۵)

جـز این چهـار مضمون اصلی و پرتکرار، موحـد بلخی مفاهیم دیگری را نیز در اشـعار مهـدوی‌اش گنجانده که در جدول زیر به آن‌ها اشـاره می‌شـود:

باور به ظهور	۵	اضطرار	۲
انتظار جهانی	۴	سختی‌های اجتماعی	۲
دوری از امام	۴	عدل / ظلم	۲
طولانی شدن غیبت	۴	غایت اسلام	۲

بـر این اسـاس، تصویری کـه موحد بلخی از مقولـهٔ انتظار در ذهن دارد، تصویری اسـت معطـوف بـه اصـلاح جهـان. در نـگاه او، انتظـار در اصل انتظـاری برای اصـلاح وضعیت نابسـامان جهانـی اسـت. او در میـان آسـیب‌های انتظـار، منـدرس شـدن دین را آسـیبی جـدی می‌دانـد و اصلاح جهان را درنتیجـهٔ اصلاح دین پیامبر می‌فهمـد. هم‌چنین انگیزهٔ دیگـری کـه برای انتظار ظهـور دارد، بحث ارجاع بـه تاریخ و اصلاح ظلم‌هایی اسـت که در

طـول تاریخ به مسـلمانان و خصوصاً اهل‌بیت تحمیل شده‌اسـت. موحـد بلخی نیز مانند اسـماعیل بلخـی، از بیان فضائـل و ویژگی‌های حضرت بـرای التیام فـراق و تقویت روحیهٔ انتظـار در خـود و جامعه بهره می‌گیرد. نگاه او به مسـائل اجتماعی بسـیار محدود اسـت و جز در حدود ۵ بیت، به این مسـائل نمی‌پردازد. او بیشـتر دغدغهٔ دینی و انسـانی دارد و به دنبـال آن اسـت تا اوضاع دین و به تبع آن، انسـان‌ها بـا ظهور حضرت اصلاح شـود. نمودار زیر، نمـودار فراوانی مفاهیم انتظار در شـعر موحد بلخی اسـت:

۳-۳. زکریا راحل (۱۳۵۲)

زکریا راحل از سپیدسـرایان افغان اسـت.ازاین‌رو واحد بررسـی اشـعار او در این مقاله سطر اسـت، نه بیت. او در اشـعار مهدوی‌اش به ۱۱ مضمون پرداخته‌است.

۳-۳-۱. دوری از امام

پرکاربردتریـن مفهومی که در شـعر راحل مشـاهده می‌شـود، دوری از امام اسـت. او در ۳۰ سـطر از اشـعارش به این مضمون پرداخته‌اسـت.

«درختان
نبودنت را در برگ‌ریزان پاییزی خود می‌گریند
آسمان در باران‌هایش
و خاک در خشک‌مرگی گل‌ها و گیاهان بهاران بی‌باران.
برف
انجماد جان ساکنان سرزمین ملکوت است در اندوه نیامدنت.»

(حسینی، ۱۳۹۳: ۵۹ - ۶۰)

«غیابت
انتحار آب و پرنده و انسان است:
فرو ایستادن در برکه‌های آرامش متعفن لجن؛
آشیان افکندن بر ضلع تاریک باروی آهن؛
حفر دره‌های ژرف ظلمت در جان خویشتن.»

(همان: ۵۷)

۳-۳-۲. اصلاح جهان

امید به اصلاح جهان با ظهور امام، دومین مفهوم پرکاربرد شعر راحل است. او در ۲۹ سطر به این موضوع اشاره کرده.

«و بازآمدنت
بازگشت مرداب به سرچشمه است؛
بازگشت پرنده به درخت؛
بازگشت انسان به سرزمینی که آفتاب،
تنها دریچه‌ای است به آن.» (همان: همان‌جا)
«و بهشت، آرامش روییده در زیر پایت هنگام که می‌آیی.»

(همان: ۵۹)

۳-۳-۳. انتظار جهانی

راحل در ۲۳ سطر به این موضوع اشاره کرده‌است.

«حاشا، حاشا!
اگر پیامبران را یارای این همه،
جز در بشارتی شعرانگیز گنجیده باشد.» (همان: ۵۸)
«پاییز نام دیگر خودکشی دسته‌جمعی برگ‌هایی است
که مسیر آمدنت را بهارانه می‌خواستند.»

(همان: ۶۰)

۳-۳-۴. سختی‌های انسانی

راحل در ۱۸ سطر به سختی‌های انسانی در دوران غیبت اشاره می‌کند.

«نه از آسمان ستاره‌ای کوچیده‌است
نه از زمین کوهی.
این، جای خالی تو است که هستی را این‌چنین در خلأ بی‌پایان خویش
آونگ کرده‌است.»

(همان)

«بی‌تو
کوه‌ها در خود خلأی حس کردند
و دره‌ها پدیدار شد.»

(همان: ۵۷)

۳-۳-۵. اشتیاق

در ۱۴ سطر راحل به موضوع اشتیاق به امام و دوران ظهور پرداخته‌است.

«و ستارگان
- شب همه‌شب -
آیین چشم به راهی‌ات را برگزار می‌کنند
و رودخانه‌ها
در جریان ممتدّ خویش
سر در شست‌وشوی راهت دارند.»

(همان: ۵۹ - ۵۷)

۳-۳-۶. باور به ظهور

موضوع باور به ظهور در ۱۳ سطر از اشعار راحل دیده می‌شود.

«زمین و آسمان سرشته می‌شود
پر از شکفتن شمیم روشن فرشته می‌شود
به آن زمان که مرهم ستارهٔ نگاه تو
به روی زخم شانه‌های خاکی زمینیان
هشته می‌شود.»

(همان: ۶۱)

جدول زیر مفاهیم و مضامین دیگری را که راحل به آن‌ها پرداخته‌است، ارائه می‌دهد:

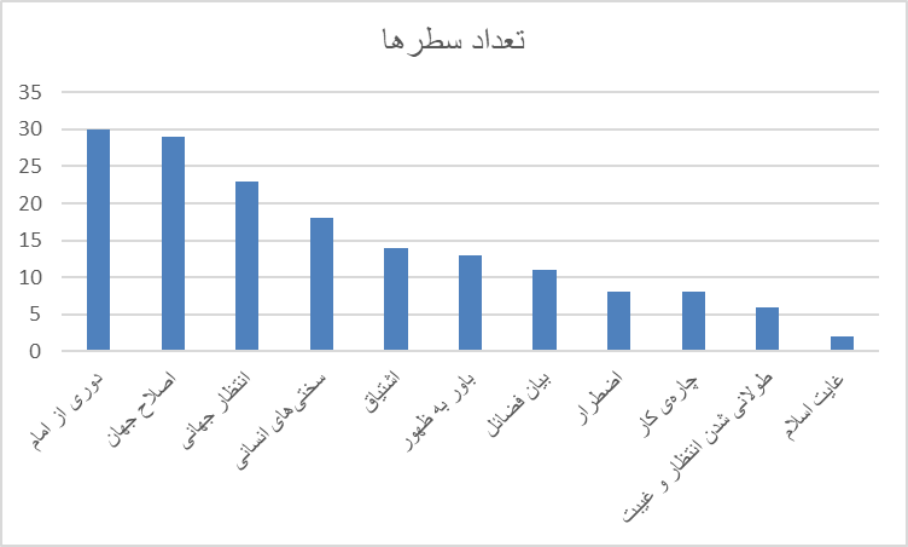
بیان فضائل	۱۱	چارهٔ کار	۸
اضطرار	۸	طولانی شدن غیبت	۶
	غایت اسلام	۲	

نکتـهٔ قابل‌توجه در اشـعار راحل، تعداد بیشـتر مضامین پربسـامد اوسـت. راحل از ۶ مضمـون پرتکـرار در اشـعارش بهره برده‌اسـت؛ مضامینی کـه در کنار یکدیگـر قطعاتی از

مجموعـهٔ انـگارهٔ انتظـار او را تشـکیل می‌دهند. عـلاوه بر این، بسـامد ایـن ۶ مضمون در اشـعار او، بسـیار به هم نزدیک اسـت. درصورتی‌که مثلاً در اشـعار دو شـاعر پیشـین، دو یـا سـه مضمون جـدی و پربسـامد حضـور داشـت و رفته‌رفتـه میـزان فراوانـی مفاهیم به شـکلی محسـوس کاهش می‌یافت.

بـه هرترتیـب، دوری از امـام مهم‌تریـن مفهـوم در منظومـهٔ فکـری راحـل اسـت. ایـن مفهـوم بـرای راحـل، مفهومـی شـخصی و عاطفی نیسـت، بلکـه او اثـرات ایـن دوری را در جهان‌هـای انسـانی و طبیعـی مشـاهده می‌کنـد و نگاهی کامـلاً بنیادیـن دارد. راحل معتقـد اسـت تـا وقتی‌کـه امـام در غیبـت باشـد، هیچ‌چیـز در جهـان سـر جـای خـود نیسـت، چه مناسـبات انسـانی و چه مناسـبات طبیعی. از این منظر، دیدگاه او به مقولهٔ فـراق، دیدگاهـی بسـیار عمیـق و قابل‌توجه اسـت.

انگیـزهٔ راحـل بـرای انتظار ظهـور این اسـت که بـه جهانی اصلاح‌شـده دسـت یابد. تأکیـد او بـر اصـلاح جهـان بیشـتر مبتنی بر جهـان انسـانی اسـت، از همیـن جهت او به‌طـور جدی به سـختی‌های انسـانی موجـود در عصر غیبـت می‌پردازد. اسـتفادهٔ راحل از عناصـر طبیعـت در تبییـن سـختی‌های انسـانی، نشـانگر آن اسـت کـه او طبیعت را موجودی مسـخر انسـان می‌دانـد و معتقد اسـت اگر جهان انسـانی اصلاح شـود، جهان طبیعـی خودبه‌خـود اصـلاح خواهـد شـد. انگیزهٔ انسـانی او بـرای ظهور موجب می‌شـود او از دو وضعیـت سـازندهٔ خویـش در برابـر امام سـخن بگوید: اشـتیاق و بـاور. او عمیقاً مشـتاق ظهـور و درنتیجه، اصلاح جهان اسـت و به ایـن موضوع باور جـدی دارد. نمودار زیـر، نمـودار فراوانی مفاهیـم انتظار در شـعر زکریا راحل اسـت.

۳-۴. قنبرعلی تابش (۱۳۴۸)

قنبرعلی تابش از ۱۲ مضمون انتظار در اشعارش بهره برده‌است.

۳-۴-۱. اصلاح جهان

پرتکرارترین مضمون در شعر مهدوی تابش، اصلاح جهان است؛ او در ۲۴ بیت به این مفهوم اشاره دارد.

مست و سرشار مثنوی است دلم
آرمان‌شهر مهدوی است دلم

(تابش، ۱۳۹۱: ۲۳)

آسمان آبی محض و ... «به تماشا سوگند»
سر به سجده اورستی که مسلمان شده‌است

هرچه نارنجک و موشک و فشنگ و زنجیر
گل پیچک، گل گیسو، گل دامان شده‌است

قـرص مهتاب برای همه در دسـترس اسـت
نـان چنان غصه کـه امروز فراوان شده‌اسـت

(همان: ۵۷)

قسـم به آتش قسم به باران که هردو از جنس نوبهارند
کسی بیاید ز مشرقی‌ها که در قدومش جهان کند گل

(همان: ۷۸)

۳-۴-۲. سختی‌های اجتماعی

تابش در ۱۵ بیت به سختی‌های اجتماعی موجود در عصر غیبت اشاره کرده‌است.

عصـر اشـراق‌های عرفانـی
نـــان و یارانـــه در فراوانـــی

عصر صلح است چون تبسم یار
جشن و شـادی چون بهار مزار

کیست شخص نیازمند؟ کجا؟
یک نفـر هم نمی‌شـود پیدا...

عشق مفهوم کار فرهنگی است
عقل مضمون هرچه آهنگی است

(همان: ۲۴ - ۲۵)

۳-۴-۳. باور به ظهور

۱۴ بیت از اشعار تابش مفهوم باور به ظهور را در خود انعکاس داده‌است.

دیگـر افسـانه اسـت رنـج هبـوط
سـیر مـا گردشـی اسـت در ملکـوت

یـــار حـــور و بهشـــت آمـــاده
کعبـــه، دیـــر و کنشـــت آماده

عمر دلبـــر دراز چون گیســـوش
خون‌چـکان تیـغ، در جهـان، ابروش

چشـم یـاری کـه ختـم تاریخ اسـت
انتظـــاری کـــه ختـــم تاریخ اســـت

(همان: همان‌جا)

۳-۴-۴. اشتیاق

مفهوم اشتیاق ۱۳ مورد در اشعار تابش یافت می‌شود.

رخساره را بتاب که شب‌ها سحر شود
تندیس‌هـا بشـورد و عالـم دگـر شـود

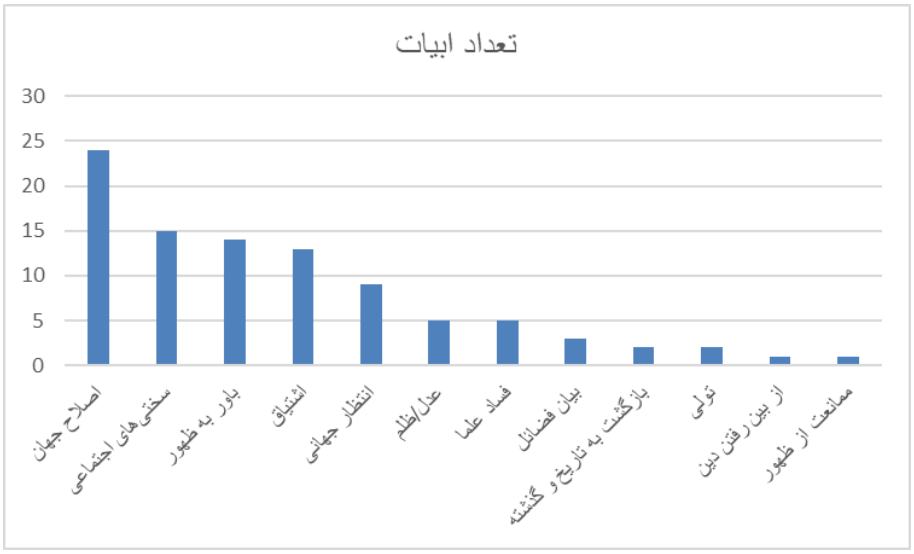
آینـه را بـه چشـم گشـودن صـدا بزن
ایـن پـرده را بـه پنجره بـودن صلا بزن

(همان: ۹۹)

دیگر مؤلفه‌های انتظار در شعر تابش از این قرارند:

انتظار جهانی	۹	بازگشت به تاریخ	۲
عدل / ظلم	۵	تولی	۲
فساد علما	۵	مندرس شدن دین	۱
بیان فضائل	۳	ممانعت از ظهور	۱

با توجه به اطلاعات پیش‌گفته می‌توان گفت انگیزهٔ اصلی تابش از قرار گرفتن در مسیر انتظار، نیل به وضعیت اصلاح جهان است. تابش اصلاح جهان را به‌عنوان مرکزی‌ترین ایدهٔ مهدوی شعرش به مخاطب معرفی می‌کند؛ البته اصلاحی که معطوف به مسائل و مشکلات اجتماعی است. او تأکید خاصی بر سختی‌های اجتماعی موجود در عصر غیبت دارد و این مسئله را مهم‌ترین چالشی می‌داند که باید با ظهور حضرت اصلاح شود. باور به ظهور و اشتیاق به آن نیز، برای او به‌مثابه نیروی محرکه‌ای برای حفظ بقا در این سختی‌ها و تقویت انگیزه عمل می‌کند. نمودار زیر فراوانی مضامین انتظار در شعر تابش را نشان می‌دهد:

۳-۵. محمدکاظم کاظمی (۱۳۴۶)

محمدکاظم کاظمی یکی از مشهورترین شاعران امروز افغانستان است که در ایران نیز شناخته می‌شود. کاظمی در اشعار مهدوی‌اش از ۱۲ مؤلفهٔ انتظار بهره برده‌است.

۳-۵-۱. ناتوانی مردم در مسیر انتظار

مهم‌ترین مؤلفهٔ انتظار از منظر کاظمی، ناتوانی مردم در استقامت در مسیر انتظار است. او در ۱۹ بیت بر این موضوع تأکید کرده‌است.

الغرض در همهٔ قافله یك مرد نبود
یا اگر هم بود، شایستهٔ ناورد نبود
همه یخ‌های جهان را، همه را، سنجیدیم
مثل دل‌های فرومردهٔ ما سرد نبود
رنج اگر هست، نه از جاده، که از ماندن‌هاست
ورنه سرباخته را زحمت سردرد نبود

(کاظمی، ۱۳۹۱: ۸۳)

گفت «ماییم ز سر تا به شکم محو هدف
خنجری داریم بی‌تیغه و بی‌دسته به کف
نصف شب خفتن ما، پاس‌دهی‌های شما
بعد از آن، پاس‌دهی‌های شما، خفتن ما
الغرض ماییم بیداردل و سرهُشیار
خنجر از کف نگذاریم، مگر وقت فرار...»
و کسی گفت «بخسپید، فَرَج در پیش است
کربلا را بگذارید که حج در پیش است»

(همان: همان‌جا)

۳-۵-۲. مبارزه

کاظمی در ۱۳ بیت به موضوع مبارزه اشاره کرده و مبارزه را راهی برای پیشروی به سمت ظهور دانسته‌است.

دعاگران همه البته مجرّب است دعاهاشان
ولی حقیر یقین دارم که انتظار، همان جنگ است

(کاظمی، ۱۳۹۳: ۷۸)

خسته منشین، که حدیبیّه حُنَینی دارد
عاقبت صلح حسن جنگ حسینی دارد
دشنه بردار که بر فرقکسان باید کوفت
و قفس بر سر صاحب‌قفسان باید کوفت
هرزه هر بُتّه که رویید، به داسش بندیم
گرد خود هرکه بچرخد به خراسش بندیم

(کاظمی، ۱۳۹۱: ۸۴)

۳-۵-۳. دشواری‌های انتظار

کاظمی در ۹ بیت از دشواری‌های انتظار یاد می‌کند.

گردباد است که پیچیده به خود می‌خیزد
از پس گردنهٔ کوه اُحُد می‌خیزد
نه تگرگ است، که آتش ز فلك می‌جوشد
و ز خشکای لب رود، نمك می‌جوشد
زنده‌ها از تف لب‌سوز عطش، دود شده
مرده‌ها در نفس باد، نمک‌سود شده

دشت سـر تا قدماز خون کسان رنگین است

وکسی گفت، چنین گفت: «سفر سنگین است»

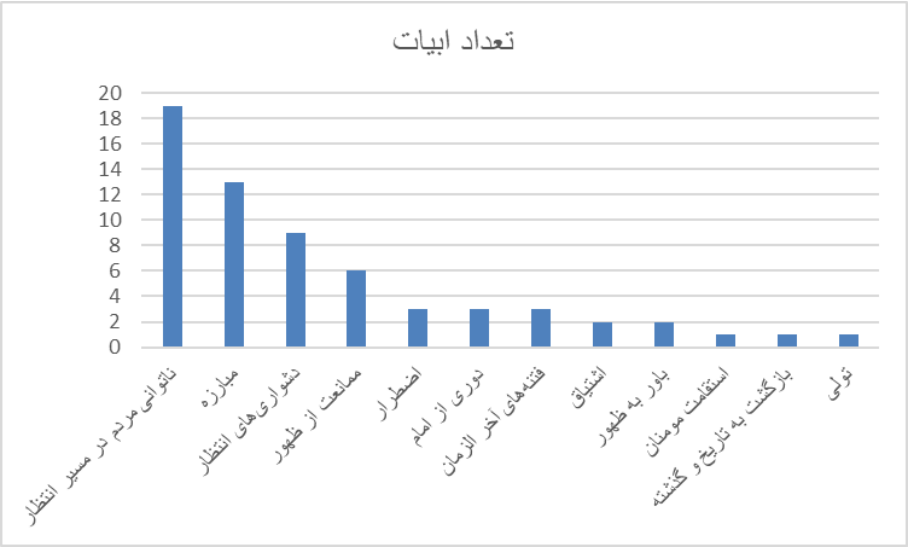
(همان: ۸۳)

دیگـر مفاهیمـی کـه کاظمـی از آن‌هـای بـرای سـرودن شـعر انتظـار بهـره گرفته‌اسـت، از ایـن قرارنـد:

ممانعت از ظهور	۶	اشتیاق	۲
اضطرار	۳	باور به ظهور	۲
دوری از امام	۳	استقامت مؤمنان	۱
فتنه‌های آخرالزمان	۳	بازگشت به تاریخ	۱
	تولی	۱	

تصویـری کـه محمدکاظم کاظمـی از مفهوم انتظار در شـعر خـود ارائه می‌دهد، بسـیار متفـاوت از تصویرهـای چهـار شـاعر قبلی اسـت. کاظمـی روحیـه‌ای کاملاً انقلابـی دارد و معتقـد اسـت بایـد بـرای همـوار کردن مسـیر ظهـور بـا اهل باطـل مبـارزه کرد؛ امـا نکتهٔ دردنـاک این‌جاسـت که مردم و حتـی منتظران آمادهٔ این مبارزه نیسـتند و بـه همین خاطر از حرکـت در مسـیر انتظـار ناتوان‌اند. دشـواری‌های راه انتظـار که در نـگاه کاظمی، همان مبـارزه اسـت موجب ایـن ناتوانی شده‌اسـت. از طرفـی، به‌زعم کاظمی دشـمنان اسـلام و تشـیع در تلاش‌انـد تـا از ظهور امـام ممانعت کنند. البته بخشـی از این ممانعـت از ظهور، نتیجـهٔ همان ناتوانی منتظران از مبارزه اسـت. این تصویر انقلابـی و مبارزاتی مخصوص به کاظمـی اسـت و همان‌طور کـه دیدیم، هیچ‌یک از شـاعران پیشـین حتی اشـاره‌ای به این دیدگاه نداشـتند. ازایـن‌رو، می‌توان گفت مواجههٔ کاظمی با مفهوم انتظـار کاملاً برون‌گرایانه و فعالانـه اسـت. او بـه ابـراز عواطـف درون‌گرایانه یـا نقد دینـی، انسـانی و اجتماعی توجه

نمی‌کنـد و معتقد اسـت که بایـد به صورتی فعـال و تأثیرگذار بـا مفهوم انتظار مواجه شـد. نمـودار زیر، بیانگـر فراوانی مفاهیم انتظار در شـعر کاظمی اسـت:

۳-۶. تصویر کلی انتظار در شعر معاصر افغانستان

چنان‌کـه بیـان شـد، شـاعران جامعـهٔ آماری ایـن پژوهش بـه شـیوه‌هایی کامـلاً متفاوت بـه موضـوع انتظـار می‌نگرند. تفـاوت مؤلفه‌هایـی که هریک از شـاعران انتخـاب می‌کند و بسـامد و نـوع چینـش هـر مؤلفه در اشـعار هر شـاعر، نمایانگر مفهومی اسـت کـه او از انتظـار در ذهـن خـود دارد و آن را در اشـعارش بازتـاب می‌دهـد. بر این اسـاس، می‌توان گفـت آنچـه فضای کلـی شـعر انتظـار را در افغانسـتان معاصر می‌سـازد، همیـن تفاوت مواجهه‌هـا با مسـئلهٔ انتظار اسـت. اسـماعیل بلخـی به نحـوی عاطفـی و درون‌گرایانه با مسـئله مواجه می‌شـود و دوری از امام را در منظری فردی و شـخصی به تصویر می‌کشـد. موحـد بلخـی تقریبـاً با اسـماعیل بلخـی هم‌نظر اسـت، با این تفـاوت کـه دغدغهٔ دینی دارد و در پـی آن اسـت کـه بـا ظهـور حضـرت بـه خوانـش صحیـح از دین دسـت یابد. زکریـا راحـل با دیدگاهی کاملاً انسـانی بـه قضیه می‌نگـرد و در پی اصلاح جهان انسـانی

است. تابش دغدغهٔ مسائل اجتماعی دارد و انگیزهٔ انتظار را رفع مشکلات اجتماعی می‌داند. درنهایت، کاظمی بر انتظار فعالانه تأکید می‌کند و مبارزه را عنصر اصلی انتظار می‌شناسد. برهم‌کنش این دیدگاه‌های متفاوت فضای کلی شعر انتظار را در افغانستان معاصر به تصویر می‌کشد.

بررسی مجموع اشعار مورد مطالعه نشان می‌دهد که انتظار در شعر معاصر افغانستان مفهومی چندلایه است که از تجربه‌ای عاطفی و فردی آغاز می‌شود و تا سطحی اجتماعی و کنشگرانه امتداد می‌یابد. اگرچه انتظار در بنیاد خود بر باور به ظهور امام عصر و پایان یافتن دوران غیبت استوار است، شاعران مورد بررسی آن را صرفاً به‌عنوان امیدی برای آینده تصویر نکرده‌اند؛ بلکه آن را در پیوند با وضعیت انسان، جامعه و جهان معاصر بازنمایی کرده‌اند. از این منظر، انتظار در این اشعار هم «حالت» است و هم «کنش»؛ هم با فراق و اشتیاق ارتباط دارد و هم با اصلاح و مبارزه.

در نخستین سطح، انتظار تجربه‌ای عاطفی و معنوی است. دوری از امام، احساس فراق، اشتیاق به دیدار و امید به ظهور، بخش مهمی از جهان عاطفی شعر انتظار را شکل می‌دهد. این وجه در شعر سیداسماعیل بلخی برجستگی بیشتری دارد؛ به‌گونه‌ای که غیبت امام بیش از هر چیز به‌صورت فقدان و فراق تجربه می‌شود. بااین‌حال، این عاطفه در آثار شاعران دیگر به‌تدریج از سطح رابطه فردی با امام فراتر می‌رود و به نگرانی دربارهٔ وضعیت دین، انسان و جهان پیوند می‌خورد.

در سطح دوم، انتظار با «اصلاح» معنا پیدا می‌کند. انتظار ظهور در این اشعار، انتظار برای پایانیافتن ظلم، فساد، نابسامانی و انحطاط و برقراری عدالت و وضعیت مطلوب است؛ بنابراین، امام موعود تنها موضوع اشتیاق شاعر نیست، بلکه ظهور او افق مطلوبی برای آینده‌ی جهان و انسان ترسیم می‌کند. تفاوت شاعران در این مرحله بیشتر در گستره‌ای است که برای این اصلاح در نظر می‌گیرند: از اصلاح فرد و دین در شعر برخی شاعران تا اصلاح جامعه و جهان در شعر برخی دیگر.

در سطح سوم، تجربهٔ تاریخی و اجتماعی افغانستان در شکل‌گیری تصویر انتظار نقش مهمی پیدا می‌کند. فقر، جنگ، ظلم، نابرابری و نابسامانی‌های اجتماعی، انتظار را از یک مفهوم صرفاً اعتقادی به مفهومی مرتبط با واقعیت زندگی روزمره تبدیل می‌کند. از همین رو، در شعر زکریا راحل و به‌ویژه قنبرعلی تابش، انتظار با رنج انسان و آرزوی دگرگونی وضعیت موجود پیوند بیشتری می‌یابد. در این تلقی، ظهور تنها یک رخداد آینده نیست، بلکه پاسخی به نیاز انسان معاصر برای رهایی از وضعیت نامطلوب است.

در نهایت، در شعر محمدکاظم کاظمی، انتظار از «امید به تغییر» به «آمادگی برای تغییر» نزدیک می‌شود. در اینجا منتظر، انسانی منفعل نیست؛ بلکه باید در برابر باطل و نابسامانی موضع بگیرد و برای تحقق وضعیت مطلوب تلاش کند. از این منظر، انتظار با مبارزه و مسئولیت اجتماعی پیوند می‌خورد و به مفهومی فعال و برون‌گرا تبدیل می‌شود.

برآیند این بررسی نشان می‌دهد که تصویر انتظار در شعر معاصر افغانستان را نمی‌توان در یک مفهوم واحد خلاصه کرد. این تصویر طیفی را تشکیل می‌دهد که از فراق و اشتیاق، به باور و امید، از امید به اصلاح، و از اصلاح به کنش و مبارزه می‌رسد. تفاوت میان شاعران نیز عمدتاً در میزان تأکید آنان بر این وجوه است؛ بنابراین، انتظار در شعر معاصر افغانستان، ضمن حفظ بنیاد دینی و مهدوی خود، به‌واسطه‌ی تجربهٔ تاریخی و اجتماعی شاعران، به مفهومی انسانی، اجتماعی و در مواردی مبارزاتی تبدیل شده است. درنتیجه می‌توان گفت مهم‌ترین ویژگی تصویر انتظار در این شعرها، پیوند میان «انتظار برای ظهور» و «تلاش برای تغییر وضعیت موجود» است؛ پیوندی که انتظار را از یک حالت صرفاً ذهنی و آینده‌نگر به تجربه‌ای زنده و مرتبط با اکنون انسان تبدیل می‌کند.

۴. نتیجه‌گیری

بررسی مؤلفه‌های انتظار در شعر معاصر افغانستان نشان می‌دهد که مفهوم انتظار در میان شاعران مورد بررسی، مفهومی یک‌دست و تک‌ساحتی نیست؛ بلکه هر شاعر متناسب با نگرش دینی، عاطفی، انسانی و اجتماعی خود، وجهی متفاوت از آن را برجسته کرده است. با بررسی اشعار پنج شاعر افغانستان، مجموعه‌ای از مؤلفه‌های مشترک شناسایی شد؛ بااین‌حال، میزان حضور و اهمیت این مؤلفه‌ها در شعر هر یک از شاعران متفاوت است. در شعر سیداسماعیل بلخی، انتظار بیش از هر چیز با مفهوم فراق و دوری از امام پیوند خورده است. بیان فضائل امام و ابراز تولی نیز در کنار این فراق، نقش مهمی در شکل‌گیری تصویر او از انتظار دارد. از سوی دیگر، توجه او به مندرس‌شدن دین و گسترش ظلم نشان می‌دهد که اندوه ناشی از غیبت، تنها اندوهی شخصی و عاطفی نیست، بلکه با نگرانی نسبت به وضعیت دین و جامعه نیز ارتباط دارد. بااین‌حال، وجه عاطفی و درون‌گرایانه در شعر او بر دیگر وجوه انتظار غلبه دارد. موحد بلخی، در مقایسه با اسماعیل بلخی، انتظار را بیشتر در پیوند با اصلاح جهان و اصلاح وضعیت دین می‌بیند. در شعر او، ظهور امام عصر راهی برای پایان دادن به نابسامانی‌های موجود و بازگشت جامعه به وضعیت مطلوب دینی و انسانی است. ارجاع به تاریخ و یادآوری مصائب اهل‌بیت نیز از دیگر عناصر مهم در شعر اوست؛ بنابراین، انتظار در شعر موحد بلخی بیش از آنکه صرفاً تجربه‌ای عاطفی از فراق باشد، صورت دینی و اصلاح‌گرانه پیدا می‌کند. در شعر زکریا راحل، مفهوم انتظار صورتی انسانی و تا حدی کیهانی می‌یابد. دوری از امام تنها فقدانی شخصی برای شاعر نیست، بلکه آثار آن در جهان انسانی و طبیعی نیز بازتاب پیدا می‌کند. عناصر طبیعت در شعر او در فقدان امام دچار دگرگونی و بی‌سامانی می‌شوند و ظهور حضرت، بازگشت جهان به وضعیت طبیعی و مطلوب خویش تلقی می‌شود. از این منظر، اصلاح جهان در شعر راحل بیش از هر چیز بر اصلاح جهان انسانی و رفع رنج‌های انسان‌ها متمرکز است و اشتیاق و باور به ظهور، نیروی محرک این انتظار را تشکیل می‌دهد. قنبرعلی تابش، انتظار را بیش از دیگر شاعرانِ

مورد بررسی با مسائل اجتماعی پیوند می‌دهد. اصلاح جهان در شعر او مؤلفه‌ای محوری است؛ اما این اصلاح در سطحی انتزاعی باقی نمی‌ماند و با مسائلی همچون فقر، نابرابری، فساد و نابسامانی‌های اجتماعی ارتباط پیدا می‌کند. در این میان، باور به ظهور و اشتیاق به آن، نیرویی برای تحمل وضعیت موجود و امید به دگرگونی آن فراهم می‌کند. ازاین‌رو، انتظار در شعر تابش صورتی اجتماعی و اصلاح‌طلبانه پیدا می‌کند. محمدکاظم کاظمی تصویری متفاوت از انتظار ارائه می‌دهد. در شعر او، انتظار بیش از آنکه صرفاً به فراق، دعا یا امید به آینده محدود شود، با کنش و مبارزه پیوند می‌خورد. او ناتوانی منتظران در پیمودن مسیر انتظار را یکی از مهم‌ترین مشکلات عصر غیبت می‌داند و مبارزه با اهل باطل را راهی برای هموار کردن مسیر ظهور معرفی می‌کند؛ بنابراین، انتظار در شعر کاظمی صورتی فعال و برون‌گرا دارد و منتظر، انسانی است که باید در برابر وضعیت موجود موضع بگیرد و برای رسیدن به وضعیت مطلوب تلاش کند. در مجموع می‌توان گفت که شعر انتظار افغانستان، طیفی از صورت‌های متفاوت انتظار را در خود جای داده است؛ از انتظار عاطفی و درون‌گرایانهٔ اسماعیل بلخی تا انتظار دینی و اصلاح‌گرانهٔ موحد بلخی، انتظار انسانی زکریا راحل، انتظار اجتماعی قنبرعلی تابش و انتظار فعال و مبارزاتی محمدکاظم کاظمی. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که مفهوم انتظار در شعر معاصر افغانستان صرفاً بازتاب یک باور اعتقادی ثابت نیست؛ بلکه در مواجهه با تجربه‌های مختلف انسانی و اجتماعی شاعران، صورت‌های متنوعی پیدا کرده است. بر این اساس، می‌توان انتظار را در شعر معاصر افغانستان مفهومی دانست که در سه سطح کلی بازنمایی می‌شود: نخست، رابطهٔ عاطفی و معنوی انسان با امام غایب؛ دوم، امید به اصلاح دین، انسان و جهان در پرتو ظهور؛ و سوم، تلاش و کنش انسان منتظر برای نزدیک شدن به وضعیت مطلوب. تفاوت شاعران مورد بررسی نیز عمدتاً از میزان تأکید آنان بر هر یک از این سطوح ناشی می‌شود. از این منظر، شعر انتظار معاصر افغانستان ضمن برخورداری از بنیاد مشترک اعتقادی، بازتاب‌دهندهٔ تجربه‌های متنوع دینی، انسانی و اجتماعی شاعران و جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کنند.

منابع

۱) قرآن کریم.

۲) بلخی، سیداسماعیل (۱۳۹۷). دیوان علامه بلخی. کابل: انتشارات صبح امید.

۳) تابش، قنبرعلی (۱۳۹۱). مجموعهٔ اشعار. اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه.

۴) حسینی، سیدسکندر (۱۳۹۳). شاه‌شمشادقدان (مجموعه‌شعرمهدوی). کابل: حلقهٔ پردیس.

۵) شریف الرضی، محمد بن الحسین (۱۳۷۴). نهج البلاغه. تحقیق صبحی صالح. قم: مرکز البحوث الاسلامیه.

۶) طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳). الاحتجاج. تحقیق محمدباقر خرسان. مشهد: مرتضی.

۷) طبرسی، احمد بن علی (۱۴۱۷). اعلام الوری باعلام الهدی. قم: آل‌البیت.

۸) طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱). مصباح المتهجد. بیروت: مؤسسهٔ فقه الشیعه.

۹) فیض کاشانی، محسن بن مرتضی (۱۴۱۶). التفسیر الصافی. قم: الهادی.

۱۰) قمی، علی‌بن‌بابویه (۱۳۹۵). کمال‌الدین‌وتمام‌النعمه. تحقیق‌علی‌اکبرغفاری. تهران: اسلامیه.

۱۱) قمی، علی بن بابویه (۱۴۰۶). ثواب الاعمال و عقاب الاعمال. قم: دار الشریف الرضی.

۱۲) کاظمی، محمدکاظم (۱۳۹۱). پیاده آمده بودم. تهران: سورهٔ مهر.

۱۳) کاظمی، محمدکاظم (۱۳۹۳). شمشیر و جغرافیا. مشهد: سپیده‌باوران.

۱۴) کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی. تحقیق علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: اسلامیه.

۱۵) مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحارالانوار. تحقیق سید ابراهیم میانجی و محمدباقر بهبودی. بیروت: دار احیاء التراث.

۱۶) موحد بلخی، سیدحسین و صادقی ارزگانی، محمدامین (۱۳۹۵). گلشن ناز (گفتمان فاطمی بین بلخ و اُرزگان). قم: نورالامین.

۱۷) نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷). الغیبه. تحقیق علی‌اکبر غفاری. تهران: صدوق.